

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

ISSN 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024 / Volume 11, Issue 29, March 2024

TEREKE KAYITLARINA GÖRE GUREMÂ USULÜ VE SERVET-BORÇ İLİŞKİSİ: BURSA ÖRNEĞİ (1703-1710) *Guremâ Method and Wealth-Debt Relationship According to Tereke Records: Bursa Case (1703-1710)*

Makale Türü/ Article Types : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Received Date : 08.09.2023
Kabul Tarihi/ Accepted Date : 06.02.2024
Sayfa/ Pages : 205-223
DOI Numarası/ DOI Number : <http://dx.doi.org/10.17822/omad.1458244>

Muazzez GÜNDÜZ OĞUL

(Arş. Gör.), Sinop Üniversitesi / Türkiye, e-mail: muazzez.gunduz@hotmail.com, ORCID:
<https://orcid.org/0000-0001-8369-7912>

Atıf/Citation

Gündüz Oğul, Muazzez. "Tereke Kayıtlarına Göre Guremâ Usulü ve Servet-Borç İlişkisi: Bursa Örneği (1703-1710)". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/29 (2024): 205-223.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 11, Sayı 29, Mart 2024.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 11, Issue 29, March 2024.

ISSN: 2148-5704

TEREKE KAYITLARINA GÖRE GUREMÂ USULÜ VE SERVET-BORÇ İLİŞKİSİ: BURSA ÖRNEĞİ (1703-1710)

*Guremâ Method and Wealth-Debt Relationship According to Tereke Records: Bursa Case
(1703-1710)*

Muazzez GÜNDÜZ OĞUL

Öz: Osmanlı toplumunda insanların kurduğu sosyal ve ekonomik ilişkilerin incelenmesi dönemin anlaşılabilmesi için önem arz etmektedir. Bu kapsamda bu çalışma söz konusu ilişkilerin yalnızca bir parçasını teşkil eden borç-borçlanma veyahut başka bir deyişle servet-borç ilişkisini guremâ usulü ile ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sunulan çalışmanın temel kaynağını XVIII. yüzyıl başlarına ait Bursa şeriye sicilleri içerisinde yer alan terekeler ve yine aynı tarihlerle ilişkilenen fetva mecmuaları oluşturmaktadır. Osmanlı tarih literatüründe terekeleri merkeze alan çalışmalar genellikle kişilerin sahip olduğu mal varlıklarının bir envanteri ve değerlendirmesi şeklindedir. Bu makalede ise mevcut diğer çalışmalardan farklı olarak guremâ usulünün ne olduğu ve uygulamasının nasıl yapıldığı fetva mecmuaları ve şeriye sicilleri ekseninde analiz edilmektedir. Yapılan analizlerde, servet miktarları ne olursa olsun, kayıtlarda geçen kişilerin borçlarının tamamının ödenemediği tespit edilmiştir. Ünvan-statü kapsamında değerlendirildiğinde ise hangi sınıfa mensup olursa olsun, hemen her kesimden insanın toplumsal ilişkilerinde izole bir dünyada yaşamadığı, farklı etnisiteden kişilerle de ilişki ağı içerisinde bulunduğu yapılan tespitler arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Borç, Guremâ, Osmanlı Tarihi, Servet, Tereke Kayıtları, 18. yüzyıl

Abstract: The examination of the social and economic relationships established by people in Ottoman society is crucial in order to realize the period. In this context, using the guremâ method, this study aims to reveal the debt-indebtedness relationship, or in other words, the wealth-debt relationship, which constitutes only a part of these relationships. The primary sources for this study are the heritage records of the Bursa şeriye records from the early 18th century and the fatwa collections related to the same time. In Ottoman historical literature, studies focusing on inheritances generally involve an inventory and evaluation of individuals' wealth. In this article, different from the existing studies, the guremâ method is analyzed in terms of what it is and how its application is carried out based on fatwa collections and şeriye records. The analyses indicate that the debts of individuals recorded in the documents were not fully paid regardless of the amount of individuals' wealth. Within the evaluation of title-status scope, it is also observed that individuals from various social classes did not live in isolated worlds in their societal relationships, and they had connections with people of different ethnicities, regardless of their class.

Key Words: Bursa, Debt, Guremâ, Ottoman History, Tereke Records, 18th century, Wealth

Extended Abstract

The term “guremâ” means "creditors" and generally refers to those to whom a person owes money when he dies. In this sense, it has an important place in Ottoman society. Since this method focuses on determining the amount of benefits and debts that can be made, it can enable researchers to understand which part of the society is in the debt stage today. This ability has attracted the attention of researchers who study Ottoman society in terms of guremâ, as it can be inherited and generally contains rich data. In estate records, after the market and assets are stated in detail, debt items are generally subtracted from the total estate value. Here, the debts of the deceased person are not assumed by the heirs left behind from the heirs upon his death.

The information provided above enables this study to comprehensively examine the complexity of the social and economic components created by individuals, focusing on a critical perspective of Ottoman society. The presented study focuses especially on the dynamics of borrowing-debt relations using the guremâ method. The main sources of this research are the Bursa şeriye records of the early 18th century and contemporary fatwa compilations. Within the scope of the research, a total of 657 estate records were investigated in detail. Among these records, twenty-one estates include the guremâ method. Derived from the existing literature, this article focuses on the analysis of the guremâ method, examining what guremâ method is and how it is applied. This analysis is presented through meticulously recorded information obtained from fatwa compilations and şeriye records.

The findings obtained during this research process reveal a fascinating fact: regardless of the wealth magnitude, individuals included in the records experienced difficulties in paying off their debts in full. While this highlights the periodic economic complexities, it also sheds light on the complexities of borrowing practices. This not only highlights the intricacies of the contemporary economic landscape but also sheds light on the complexities inherent in borrowing practices. Furthermore, when scrutinizing estate owners from a social standpoint, their professions remain ambiguously expressed.

Moreover, an evaluation of individuals within their titles and social status frameworks indicates that they do not lead isolated lives, transcending various social strata. Regardless of their positions, individuals from diverse backgrounds have participated in a network of social relationships extending beyond their immediate circles. This outcome provides a nuanced comprehension of the socio-cultural fabric of Ottoman society during the examined period.

Among the findings made are the fact that the title and status are taken into consideration, they are members of any class, they do not live an isolated life from various segments of society, and they also have relationships with people of different ethnic origins. Debt-credit relations can be separated in the estate records used in the guremâ method, and it is seen that these parts can be established between individuals from different religions and professions.

Additionally, the study identifies the acquisition of various taxes through the legitimate guremâ procedure. Particularly within the guremâ method, records show that payments are recorded debts legitimized through the judiciary, collected, and ultimately, the judiciary obtains income under the guise of certain expenses incurred.

In conclusion, by closely examining the guremâ method and drawing insights from tereke records, this study contributes valuable perspectives to our understanding of the social and economic landscape of Ottoman society. Analyzing the social relationships and debt-credit dynamics of individuals with different backgrounds adds to a more profound comprehension of this era through a meticulous analysis of historical sources.

Giriş

Şeriye sicilleri içerisinde yer alan tereke kayıtları, Osmanlı toplum tarihi çalışmalarında sıkça kullanılmaktadır. Söz konusu defterlerden, çeşitli sebeplerle vefatı kayıt altına alınan kişilerin medeni hâlleri, eş-çocuk sayıları, aile yapıları, toplum içindeki statüleri, mal varlıkları ve borçları öğrenilebilmektedir.¹ Terekelerde art arda sıralanan menkul ve gayrimenkuller, kişilerin mal edinme ve servet biriktirme biçimleri hakkında kısıtlı da olsa veriler sunmaktadır.

¹ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamı’na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler* 3, 5-6 (1966): 1; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Şer’î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü Mecmuası*, 4, 29 (1935): 365-368; Yunus Uğur, “Şer’iyye Sicilleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* 39, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2010): 8; Ahmet Akgündüz, “İslam Hukukunun Osmanlı Tarihinde Tatbiki; Şer’iyye Mahkemeleri ve Şer’iyye Sicilleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009): 19-21; Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., 1988), 1.

Bu anlamda nakit para, altın ya da mücevherat gibi mallardan hangisi ya da hangilerinin toplum genelinde yatırım aracı olarak kullanıldığı tespit edilebilmektedir. Diğer taraftan kişilerin terekelerde yer alan söz konusu servet envanteri okunabildiği takdirde, ölen kişilerin meslekleri, ilişki ağları ve buna bağlı olarak toplumsal statüleri de anlaşılmaktadır.

Tereke kayıtları çok yönlü veriler içermesi sebebiyle Osmanlı toplumunu inceleyen araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Özellikle klasik dönem sosyal tarih çalışmalarının ön plana çıkması ile birlikte Osmanlı tarihi çalışanlarının ilgisi şeriye sicilleri temelinde tereke kayıtlarına yönelmiştir.² Halil İncalcık'ın "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları" adlı çalışması tereke defterleri üzerine yapılan ilk çalışmadır.³ İncalcık bu çalışmasında terekelerin sosyal tarih araştırmalarındaki önemini vurgulayarak erken dönem Bursa terekelerinin tanıtımını yapmıştır. Ömer Lütfi Barkan'ın kaleme aldığı "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)" adlı inceleme, tereke çalışacak araştırmacıların sıklıkla başvurduğu bir çalışma niteliğindedir.⁴ Barkan bu çalışmasında askerî sınıfın servetini, yatırımlarını, sahip oldukları tüm menkul ve gayrimenkul malları dikkatli bir şekilde incelemiştir.⁵ Yapılan öncü çalışmalar ile tereke kayıtları araştırmacıların dikkatini çekmiş ve birçok çalışmada terekeler temel kaynak olarak kullanılmıştır. Örneğin Hüseyin Özdeğer "1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri" isimli kitabında Bursa şehrine ait terekeler üzerinden demografik verilere dayalı, servetin toplumsal gruplar arasındaki paylaşımını ortaya koymuştur.⁶ Benzer şekilde Said Öztürk de İstanbul terekeleri üzerine yaptığı "Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri" adlı kitabında servetin dağılımı ve toplumsal statü gibi konuları İstanbul nezdinde incelemiştir.⁷

Terekeler üzerine yapılan yayınlarda özellikle örnek kişilerin tereke dökümleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Lajos Fekete'nin "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendisinin Evi" adlı makalesi bu konuda kaleme alınan ilk eser olarak değerlendirilmektedir. Fekete çalışmasında Budinli Ali Çelebi'nin terekesi üzerinden onun XVI. yüzyıldaki evini resmetmeye çalışmıştır.⁸ Özlem Başarır'ın Diyarbakir voyvodasının idarecisi olan Mustafa Ağa'nın terekesi üzerine odaklanan çalışması, özellikle devletin nakit para sıkıntısı çektiği dönem, ele alması bakımından önemlidir.⁹ Özer Küpeli ise "Yenişehir (Bursa) Âyanı Osman Ağa ve Muhallefatı" isimli makalesinde, öncesinde eşkiya olarak bilinen fakat sonrasında Yenişehir âyanı olan Osman Ağa'nın müsadere edilen muhallefatını incelemiştir. Osman Ağa'nın âyan olarak güçlenmesi, sonrasında ise devlet nezdinde gözden düşmesinin mal varlıkları üzerinden tahlil edilmesi dönemin siyasi yapısı ile birlikte dikkat çekici bir çalışmadır.¹⁰ Benzer bir yaklaşımla Kürşat Çelik "Mısır Beylerbeyi Hayır Bey'in Muhallefatı (1517-1522)" isimli

² Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, 22 (2013): 199.

³ Halil İncalcık, "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, 1-4 (1953-1954): 51-75.

⁴ Hülya Canbakal, "Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları", *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu* (12 Aralık 2009 İstanbul), (https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/17249/1/CANBAKAL_BARKAN.pdf).

⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", 1.

⁶ Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*.

⁷ Sait Öztürk, *Askerî Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)* (İstanbul: OSAV, 1995). Benzer çalışmalar için bkz. Bilgin Aydın, "Edirne Tereke Defterleri", *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne (21-23 Ekim 2010)* (Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2011), 176-183; Selahattin Bayram, *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı-Sosyo-Ekonomik Bir Tahlil (1790-1852)* (İstanbul: Libra, 2019); Meryem Kaçan Erdoğan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılın Ortalarında Rusçuk'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12, 45 (2010): 181-212; Muhiddin Tuş, "Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730)" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1999): 157-191.

⁸ Lajos Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", çev. M. Tayyib Gökbilgin, 43, 170, (*Belleten*: 1979): 457-480.

⁹ Özlem Başarır, "Diyarbakir Voyvodası Mustafa Ağa'nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler" *Bilgi* 65 (2013): 23-46.

¹⁰ Özer Küpeli, "Yenişehir (Bursa) Âyanı Osman Ağa ve Muhallefatı", *History Studies* 3, 3 (2011): 245-263.

çalışmasında Osmanlı Devleti'nin Mısır'da görev yapan ilk beylerbeyi olan Hayır Bey'in muhalefatını incelemiştir.¹¹ Yavuz Cezar'ın Kör İsmail-Oğlu Hüseyin'in müsadere edilen terekesini incelediği çalışması örnek kişi üzerinden yapılan bir diğer çalışmadır.¹² Suraiya Faroqhi ise farklı dönemlerde Bursalı tüccar, esnaf ve kadınlara ait terekeleri üretim, servet ve yaşam tarzı kapsamında değerlendirmiştir.¹³ Ayrıca Orhan Kılıç, "Harputlu Hacı Osman'ın 1752 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri" isimli eserinde Harput'ta varlıklı bir kişi olarak tanınan Hacı Osman'ın terekesini inceleyerek Harputlu bir Müslüman efendinin evi, ailesi, ekonomik ve sosyal durumu üzerine incelemelerde bulunmuştur.¹⁴

Tereke eksenli ele alınan çalışmalarda diğer bir konu, kişilerin geride bıraktıkları servetleri ve bu servete konu olan malların dökümleridir. Özellikle servet birikimi/dağılımı, toplumsal statü ve tüketim gibi konular söz konusu araştırmalarda öne çıkmaktadır. Fatma Müge Göçek'in doktora tezi bu anlamda önemlidir. Göçek çalışmasında tereke defterindeki batı kökenli eşyaları tüketim açısından inceleyerek Osmanlı'da toplumsal değişimi takip etmeye çalışmıştır.¹⁵ Boğaç Ergene ve Ali Berker'in ortaklaşa kaleme aldıkları çalışmada terekelerden hareketle, Kastamonu'da servet biriktirme eğilimlerini ve toplumsal statüdeki değişimleri ele alınmıştır.¹⁶ Tülay Artan ise "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası" adlı makalesinde Eyüp temelinde servetin dağılımını incelemiştir.¹⁷ Benzer şekilde Gülser Oğuz doktora çalışmasında Edirne özelinde taşınır ve taşınmaz mal varlıklarına dayalı servet analizi yapmıştır. Oğuz kişilerin meslek-ünvan analizini yaparak servetlerini hangi yatırım kalemlerine ayırdıklarını sorgulamıştır.¹⁸

¹¹ Kürşat Çelik, "Mısır Beylerbeyi Hayır Bey'in Muhalefatı (1517-1522)", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 33, 55 (2014): 163-182.

¹² Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhalefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)", *Bellekten* 41, 161 (1977): 41-78.

¹³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003). Konuya ilişkin çalışmalar için bkz. Jülide Akyüz, "Osmanlı Ulemasından Üç Efendi'nin Terekeleri" *Akademik Araştırmalar Dergisi* 36 (2008): 188-200; Gülser Oğuz, "Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyılın Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa", *Milli Folklor* 88 (2010): 91-100; Musa Çadırcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler* 11 (1986): 145-163; Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 15 (2004): 349-362; Abdullah Bay, "Ünye Âyanından Canikli Genç Mustafa Ağa'nın Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları* 7 (2005): 60-75; Meryem Kaçan Erdoğan, "Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakoczi Jozsef", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2011): 81-102; Ahmet Uzun, "Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı", *Bellekten*, 65, 244 (2001): 1035-1077.

¹⁴ Orhan Kılıç, "Harputlu Hacı Osman'ın 1752 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri" *Turkish Studies* 2, 1 (2007): 17-28.

¹⁵ Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (New York: Oxford University Press, 1996). (Türkçesi için bkz: *Burjuvazinin Yükselişi, İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, çev. İbrahim Yıldız (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1999); Aslı için bkz: "Toward a Theory of Westernization and Social Change: Eighteenth and Nineteenth Century Ottoman Society" (Doktora Tezi, Princeton University, 1988).

¹⁶ Boğaç Ergene ve Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 23-46; Boğaç Ergene ve Ali Berker, "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: An Empirical Investigation", *Journal of Family History* 34 (2009): 25-47.

¹⁷ Tülay Artan, "Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası", *Eyüp'te Sosyal Yaşam-18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*, ed. Tülay Artan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 49-64.

¹⁸ Gülser Oğuz, "Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği" (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013). Yapılan diğer çalışmalar için bkz. Özlem Başarı, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies* 3, 3 (2011): 49-67; İbrahim Etem Çakır, "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 21 (2012): 41-60; Zeynep Dörtok Abacı, Jun Akiba, Metin Coşgel ve Boğaç Ergene, "Judiciary and Wealth in the Ottoman Empire, 1689-1843", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 66, 1/2 (2023): 43-84; Hülya Canbakal, Alpay Filiztekin, "Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: A database in Very Long-Term Perspective", *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* (2021): 1-34; Fırat Yaşa, *Bahçesaray (1650-1675)* (Ankara: TTK, 2021), 94-95.

Daha çok bölgesel, örnek kişi ve statü-servet kapsamında incelenen tereke çalışmaları, kişilerin geçmiş dönemdeki sosyal hayatını anlamak üzere yapılmıştır. Çalışmalarda ayrı bir kavram olarak ele alınmayan guremâ yöntemi, çoğunlukla tanımın örnekler üzerinden açıklanması suretiyle tarafından incelenmiştir. Söz konusu çalışmalarda özellikle kişilerin cinsiyetleri, dinleri ve toplam servet-borç miktarlarının birbirine oranı şeklinde çıkarımlarda bulunulmuştur.¹⁹ Veysel Gürhan ve Ercan Gümüş'ün kaleme aldıkları "Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak 'Guremâ' Usulü ve Uygulanışı" adlı çalışma, guremâ yönteminin kavram olarak incelendiği tek çalışma olarak dikkati çekmektedir. Diyarbakır'e ait 5 kadı sicili üzerinden toplamda 43 terekenin incelendiği çalışmada kişiler, cinsiyet, din ve toplumsal kimliklerine göre sınıflandırılmıştır. Araştırmada esasen söz konusu etkenlerin alacak-borç ilişkisinde etkili olup olmadığı sorgulanmıştır. Bu anlamda tereke sahibi kişilerin servet miktarlarına göre belli bir gruplandırma yapılmamış, yalnızca "asıl borç ve guremâ ile ödenebilen borç" şeklinde bir döküm verilmiştir.²⁰ Bu çalışma "Kişilerin sahip olduğu servetleri, onların borç-alacak ilişkisini ne derece etkiliyordu? Tereke sahiplerinin servet miktarları, ödenen borçların miktarını hangi ölçüde belirliyordu? Tereke sahiplerinin servet miktarlarına göre zengin, orta hâlli ve yoksul olarak gruplandırılması, borçlarının ödenmesinde bir fark yaratıyor muydu? Ünvan-statü kapsamında değerlendirildiğinde, kişilerin statüsü toplumsal ilişkilerini sınırlandırıyor muydu?" gibi sorulara cevap vermeyi amaçlamaktadır.

Osmanlı coğrafyasında pek çok şehir ve kadı sicilleri bulunmasına rağmen mevcut çalışmada özellikle Bursa'nın incelenmesinin nedeni, söz konusu şehrin mahkeme kayıtlarının alışılmışın dışında kayıtları da içermesidir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nun bir dönem başkentliğini yapmış olan şehir, İstanbul ve Edirne gibi büyük şehirleri arasında yer almaktadır. Bursa, sahip olduğu coğrafi konum itibarıyla önemli kervan yollarının buluştuğu noktada bulunması, farklı nüfus gruplarını bünyesinde barındırması ve ipek başta olmak üzere yoğun ticaret hacmine sahip olması dolayısıyla incelenmiştir.²¹ Araştırma zamansal olarak 1703-1710

¹⁹ Hüseyin Sarıkaya, "Selef-Halef İki Vak'anüvis Sa'dullah Enveri ve Halil Nürî'nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme", *Bellekten* 86, 305 (2022): 203-204; Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)" (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011), 172-174; Mustafa Enes Kul, "70 Numaralı İstanbul Beledi Kassam Defterine Göre Gayrimüslim Tebaanın Refah Düzeyi (H.1169-1171/M.1755-1758)" (Yüksek Lisans Tezi: Bursa Uludağ Üniversitesi, 2023), 81-83; Ümit Güler, "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. ve 19. YY. Diyarbakır Örneği", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 11, 2, (2019): 872; Mehtap Nasıroğlu Taşkın, "Terekeler Işığında Osmanlı Diyarbakır'ında Toplumsal Hayata Dair Bazı Değerlendirmeler (1739-1760)", *Osmanlı'da Sosyal Hayat*, ed. Ümit Güler, (Diyarbakır: Şarkiyat, 2022), 43-44.

²⁰ Veysel Gürhan, Ercan Gümüş, "Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak 'Guremâ Usulü' ve Uygulanışı", *Turkish Studies* 11, 6 (2016): 61-74.

²¹ Halil İnalçık, "Bursa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* 6, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (1992): 445-449. Bursa şer'iye sicilleri üzerinden yapılan çalışmaların bazıları için bkz. Ersin Gülsoy, "Kanunî Sultan Süleyman Dönemi Hudâvendigâr Livası Tahrîr Defterleri", *Kanunî Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, ed. Burcu Kurt, (Bursa: Gaye Kitapevi, 2019): 726-739; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014); Nurcan Abacı, *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması (17. Yüzyıl)* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001); Zeynep Dörtok, "Bursa'nın Kent Dokusu Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (17. yy)" (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi 2001); Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet*, çev. Zeynep Altok (Ankara: Tarih Vakfı Yayınları, 2015); Fahri Dalsar, "Bursa Şer'i Mahkeme Sicillerine Göre: Selim I.'ın Dubrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muahede", *Tarih Vesikaları*, 2 (1943): 410-414; Halil İnalçık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Bellekten* XI (1947): 693-703; Nilüfer Alkan Günay, "18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)" (Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010); Nilüfer Alkan Günay, "Bursa Kadı Sicilleri Işığında Yavuz Sultan Selim'in İpek Yasağı", *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*, ed. Nilüfer Alkan Günay, (Bursa: Gaye Kitabevi, 2018); Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998); Şevket Pamuk, "Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?", *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007), 147-154; Ali İhsan Karataş, "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12, 2 (2006): 231-264; Fırat Yaşa, "Kanunî Dönemi Bursa Mahkemesinde Bir Hülle Vakası ve Düşündürdükleri", *Kanunî Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*, ed. Burcu Kurt, (Bursa:Gaye Kitabevi, 2019), 477-488; Mukaddes Efe, *17. Yüzyıl Başlarında Ferman ve Beratlar Üzerinden Bursa Kazası'nın Devlet Merkezi ile İlişkileri (1600-1607)*, (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019).

tarihleri ile sınırlandırılmıştır. Yıl aralığı belirlenirken tereke kayıtlarının bulunduğu defterler incelenmiş, ilk üç yıla ait tereke kaydı olmaması dolayısıyla, bu yıllar çalışmaya dâhil edilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin genel durumu ele alındığında 18. yüzyılın başı bir geçiş dönemidir.²² Öyle ki 16. yüzyılın son çeyreğinden sonra ekonomik, mali ve siyasi problemlerle karşı karşıya kalan devlet, artık iki cephedeki savaşlar, asayişsizlik, toplumsal kontrol ağlarındaki çözümler, beraberinde eşkıya benzeri grupların türemesi, iç güvenliği zedeleyen sorunların artması, ürünlerin fiyatlarında dalgalanmalar vb. pek çok sorunla da uğraşmıştır. Devletin askerî, idari ve ekonomik yapısını şekillendiren tımar sisteminin 16. yüzyıl sonrasında işlevselliğini kaybetmesi ile yaşanan dönüşüm, devlet düzeni ile toplumsal yapıda tavandan tabana imparatorluğun tüm tebaasında hissedilmiştir.²³ Bu anlamda Karlofça Antlaşması, Osmanlı devlet düzeninin geçirdiği bunalım döneminde, dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Nitekim, söz konusu antlaşma ile Osmanlı Devleti ilk kez büyük çaplı toprak kaybetmiş, Osmanlı Devleti Avrupa'ya karşı artık savunmaya geçmiştir.²⁴ Devletin içine düştüğü buhran dönemi göz önüne alındığında, yaşanan sürecin sıradan insanların ekonomik durumunu etkilemediği düşünülemez. Çalışmanın zamansal sınırlandırılması yapılırken Karlofça Antlaşmasının hemen sonrasının seçilmesi tesadüfi değildir. Devletler arası bir kararın toplum yaşantısında yarattığı tesirin “alttan” bir okumasına girişmek, 18. yüzyıla kadar pek uygulamasını görmediğimiz guremânın neden arttığını izaha da katkı sağlayacaktır.

Servet-Borç İlişkisi Bağlamında Guremâ Usulü

Guremâ kelimesi, “alacaklılar” anlamına gelmekte ve vefat eden kimsenin borçlu olduğu kişileri ifade etmektedir.²⁵ Tereke kayıtlarında kişilerin tanıtımı ve mal varlığı dökümü yapıldıktan sonra borç kalemleri toplam tereke yekûnundan çıkartılmaktadır. Vefat eden kişilerin hayatta iken yaptıkları borçlar, ölümleri ile sahip oldukları mirastan ayrıştırılır, geride kalan vârislere söz konusu durumda bir borç yüklenmez. Burada ilk olarak *kassâmlar*, yapılan tereke dökümü üzerinden alınan vergileri ve gider kalemlerini tahsil eder, sonrasında ise kişinin borçları açık bir şekilde kaydedilirdi. Borçların toplam tereke bedelini geçmediği durumlarda ödenmesi bir sorun teşkil etmezdi. Fakat vefat eden kişinin borç yekûnu servetinin toplam değerini geçmişse tereke satışa çıkartılır ve elde edilen meblağ “guremâ tarıkı” denilen bir dağıtıma göre alacaklılara taksim edilirdi.²⁶ Söz konusu durum terekelerde “düyunu terekesinden ezyed olan” şeklinde yazılırdı.²⁷ Terekelerin toplam kıymeti, borcu ödemeye yetmemesi durumu olan guremâ usulünde, borç miktarının tamamı alacaklılara ödenememekteydi. Toplam borç miktarı tereke yekûnunu geçtiği için alacaklıların alması

²² Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 153; Nilüfer Alkan Günay, *18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)*, 37.

²³ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiracılar”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 21-24; Huri İslamoğlu, “16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması,” *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998): 57-80; Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020), 245; Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*, 146; Huri İslamoğlu, Çağlar Keyder, “Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri” *Toplum ve Bilim*, 1 (1988): 49-80.

²⁴ Abdülkadir Özcan, “Karlofça”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 24 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001): 504; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2005), 211; Feridun Emecen, “Osmanlılar (Siyasi Tarih)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33, (İstanbul, 2007): 495.

²⁵ Ferit Develioğlu, “Guramâ”, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2012), 338.

²⁶ Barkan, “Edirne Askerî Kassamı”, 19; Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*, 76-77.

²⁷ Gürhan ve Gümüş, “Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak ‘Guremâ Usulü’ ve Uygulanışı”, s. 67; Ercan Gümüş ve Veysel Gürhan, “18. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait (M. 1787-1789) 3757 Tereke Defterinin Amid'deki Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Düşündürdüğü Bazı Hususlar”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 8, 1 (2016): 3.

gereken tutar hesaplanıp belirli oran dâhilinde ödeme yapılmaktaydı.²⁸ Bu şekilde tutulan terekelerde vârislerin ve alacaklıların onayıyla tereke satışa çıkartılır, elde edilen miktar borç oranına göre bölünür ve nihayetinde söz konusu meblağ alacaklılara verilir.²⁹

Guremâ usulü, kişilerin servet ve borç miktarlarının saptanması, toplumun hangi kesiminin daha çok borçlanma eğiliminde olduğunun bilinmesine olanak sağlar. Tereke kayıtları zengin ve çok yönlü veriler içermesi sebebiyle Osmanlı toplumunu inceleyen araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Yapılan çalışmalar daha çok servet birikimi, maddi kültür varlıkları ve aile yapıları gibi konular üzerine yoğunlaşırken, guremâ usulünün uygulandığı kayıtlar araştırmacıların yeteri kadar ilgisini çekmemiştir.³⁰

Araştırma kapsamında toplam 657 tereke kaydı incelenmiştir. Terekeler arasında defterlerde guremâ usulünün uygulandığı yirmi bir tereke dökümü bulunmaktadır. Söz konusu tereke sahiplerinin tümü erkektir. Bunlar başta cinsiyetleri olmak üzere servet miktarlarına, medeni durumlarına ve sahip oldukları ünvan-meslek gruplarına göre kategorize edilmiştir. Guremâ usulü ile kaydedilen terekelerden servet-borç ilişkisi temelinde, kişilerin borç miktarları ile servetleri karşılaştırılarak borçlu kişilerin hangi servet statüsünde yer aldığı tespit edilmiştir.

Tablo 1: Guremâ Usulü ile Taksim Olunan Terekeler

Sicil No	Cinsiyet		Din	
	Kadın	Erkek	Müslim	Gayrimüslim
B-188	-	3	3	-
B-190	-	11	11	-
B-155	-	7	7	-
Toplam	-	21	21	

Guremâ usulünün uygulandığı terekelerden dokuz kişi yoksul ve on iki kişi ise orta hâlli olarak tespit edilmiştir. Burada 0-25.000 akçe terekesi olanlar yoksul, 25.000-500.000 akçe

²⁸ Bu kapsam dâhilinde Ali Bey ibn Osman'ın toplam 29. 925 akçe olan terekesi varken 31. 945 akçe borcu vardır. Kuzuzâde el-Hâc Mehmed Efendi ibn Ahmed Efendi'nin 70. 365 akçe olan servetine karşılık 70. 315 akçe borcu vardır. B.Ş.S, B-190, 99a; B.Ş.S, B-155, 8b.

²⁹ Gürhan ve Gümüş, "Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak "Guremâ Usulü" ve Uygulanışı", 67.

³⁰ Tereke kayıtları üzerinden yapılan çalışmalar için bkz. Oğuzoğlu, "Sicillerdeki Tereke Kayıtlarının Malzeme Olarak Değeri"; Öztürk, *İstanbul Tereke Defterleri*; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askeri Kassamı", 1-479; Özlem Başarır, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", 49-67; Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten* LIV, 211 (1990): 945-961; Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998), 945-961; Ömer Demirel, "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 23 (2008): 85-100; Hülya Canbakal, "Barkan'dan Bu Yana Tereke Çalışmaları", *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfi Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu*, (2009): 1-7; Ronald Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Record of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18, 1 (1975): 53-114; Bilgin Aydın, "Edirne Tereke Defterleri", *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne (21-23 Ekim 2010)*, (Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2011):176-183; Arif Bilgin ve Fatih Bozkurt, "Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2010): 1-31; Fatih Bozkurt "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 54 (2011): 91-120; Fatih Bozkurt, "Yetimi Kolla, Malımı Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2, 3 (2012): 69-90; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefâtı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)", 41-78; Feridun M. Emecen, "Âyan ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa", *CIEPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu (18-22 Eylül 2000 Çeşme) Bildirileri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004): 141-148; Meryem Kaçan Erdoğan, "Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılın Ortalarında Rusçuk'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12, 45 (2010): 181-212; Boğaç A. Ergene ve Ali Berker, "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: An Empirical Investigation", *Journal of Family History* 34 (2009): 25-47; Boğaç A. ve Ali Berker, "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 23-46; Veysel Gürhan ve Nazife Gürhan, *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*, (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2018).

arasında terekesi olanlar orta hâlli ve 500.000-1.000.000 ve üstü değerinde terekesi olanlar zengin olarak gruplandırılmıştır.³¹ Tablo dikkatle incelendiğinde söz konusu usul ile kayda geçen herhangi bir kadın terekesinin mevcut olmadığı görülür. Borç miktarı toplam tereke bedelinden fazla olan ve zengin statüsünde değerlendirilen bir kayıt bulunmamaktadır. Örneğin orta hâlli olarak değerlendirilen es-seyyid el-Hâc Mustafa ibn Ali'nin tüm terekesi, 39.795 akçe olan borcunu ödemeye yetmemiş, vârislerin ve alacaklıların onayıyla borcun 18.483 akçesi ödenmiştir. Yoksul olarak değerlendirilen Veli Efendi ibn Ali'nin terekesi ise toplamda 43.500 akçe olan borcu karşılayamamış, borcun yalnızca 11.066 akçesi guremâ usulü ile kapatılmıştır.³²

Genel itibari ile terekelerde ilk olarak malların dökümü yapılmakta ve mallar değerleriyle birlikte kaydedilmektedir. Kaydedilen malların satışı gerçekleştikten sonra elde edilen meblağ açık bir şekilde yazılıp, icra edilen işlem için vergilendirme yapılmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki mahkeme tarafından alınan vergiler guremâ usulünün uygulandığı terekelerden de temin edilmekte, bu anlamda bir ayırım gözetilmemektedir. İncelenen terekelerde alındığı görülen vergiler sırasıyla *resm-i kismet*, *ihzâriyye*, *kâtibiyye*, *kassâmiyye*, *huddâmiyye*, *emîniyye* ve *çukadâriyye*dir. Bazı terekelerde *harc-ı defter* ve *sicilliyât* ve *harc-ı defter-i guremâ-i harc-ı sicilliyât* adıyla alınan vergiler de vardır.³³ İşlem ücreti diyebileceğimiz tüm masraflar çıkarıldıktan sonra elde kalan meblağ, alacaklılara belli kurallar dâhilinde dağıtılmaktaydı. Bu anlamda Zeynep Dörtok Abacı ve Boğaç Ergene'nin Bursa ve Kastamonu sicilleri üzerinden Osmanlı mahkemelerinin nasıl gelir elde ettiklerini inceleyen çalışması, kişilerin ekonomik durumlarının mahkemeyi kullanma sıklıklarının ne derece etkilendiğini ortaya koyması bakımından değerlidir.³⁴ Alaca Mescid Mahallesi'nde ikamet edip, vefat eden ve toplam servet miktarıyla orta hâlli olduğu düşünülen Ali Bey ibn Osman ibn Abdullah'ın terekesinin toplam değeri 29.925 akçedir. Ali Bey'in vârisleri sırasıyla eşi, ikisi büyük ve diğer ikisi küçük olan dört oğludur. Terekesinde ilk olarak mal grupları kaydedilmiş ve kıymetlendirilmiştir. Tereke toplamından alınan vergiler ve gider kalem masrafları toplamda 2.020 akçedir. Kendisinin ödemesi gereken borcu ise 48.200 akçedir. Bu sebeple belirli oranlarda terekeden ödeme yapılmış, yani 27.905 akçesi ödenmiştir. Böylece Ali Bey'in borcunun %57,89'u ödenebilmiştir.³⁵ Sahip olduğu toplam 11.066 akçe terekesiyle yoksul statüsünde değerlendirilen Veli Efendi ibn Ali'nin toplam ödemekle yükümlü olduğu borç miktarı 43.500 akçe, terekesinden guremâ usulüyle ödenebilen miktar ise 10.120 akçedir.³⁶ Bu durumda toplam borcun ancak %23,26'sı ödenebilmiştir. Verilen örneklerden de görüleceği üzere guremâ usulü ile ödenen borçlarda kişilerin toplam servet miktarı önemli olmakta, kapatılan borçların yüzdeleri kendi içinde değişiklik gösterebilmektedir.

Tablo 2: Veli Efendi ibn Ali'nin Borç Dökümü

Alacaklı Kişi	Asıl Borç Miktarı	Guremâ Usulü ile Ödenen Borç Miktarı
Zevce-i metrûkesi Şerife Saliha bint es-seyyid el-Hâc Musa	7.500 akçe	1.762 akçe
Muharrem Efendi ibn İvaz Efendi	24.000 akçe	5.572 akçe
el-Hâc Hasan ibn Bekir Beşe	12.000 akçe	2.786 akçe
Toplam	43.500 akçe	10.120 akçe

Vefat eden kişinin erkek ve evli olması durumunda eşine vermekle yükümlü olduğu mihr-i müeccel de guremâ kapsamında pay edilmekteydi. Mihr-i müeccel, boşanma ya da vefat

³¹ “Tereke Kayıtlarına Göre Bursa Şehri'nde Ekonomik ve Sosyal Hayat (1703-1710)” adlı tezde kişilerin servet miktarlarına göre belli bir gruplandırma yapılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Muazzez Gündüz, “Tereke Kayıtlarına Göre Bursa Şehri'nde Ekonomik ve Sosyal Hayat (1703-1710)”, (Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Ü, 2019).

³² B.S.Ş, B-190, vr. 81a, 68a.

³³ B.S.Ş, B-155, vr. 8b, 56a; B.S.Ş, B-190, vr. 62a, 63a, 68a, 137a, 77b, 81a, 92a; B.S.Ş, B-188, vr. 51a.

³⁴ Zeynep Dörtok Abacı ve Boğaç Ergene, “The Price of Justice: Revenues Generated by Ottoman Courts of Law in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries”, *Journal of Near Eastern Studies* 81, 1 (2022): 25-52.

³⁵ B.S.Ş, B-155, vr. 8b.

³⁶ B.S.Ş, B-190, vr. 68a.

üzerine kadına verilmesi nikâh anında belirlenmiş bedeli ifade etmektedir.³⁷ Öyle ki incelenen terekelerde eşlerin aldığı mihr-i müeccel ilk sırada borç olarak kaydedilmiştir.³⁸ Dolayısıyla tereke tutarının üçüncü şahıslara olan borçları karşılayamadığı durumlarda dahi eşler alacaklı olarak kaydedilerek mağduriyet durumunun önüne geçilmiştir.³⁹ Konuya ilişkin olarak fetva mecmuaları, kadı sicillerindeki alışılmış dava sorunlarının yanı sıra dile getirilmeyen pek çok meseleyi de içermektedir.⁴⁰ Miras paylaşımı kapsamında terekelerde yalnızca “zevceye ödenen meblağ” şeklinde yer alan mihr, fetva mecmualarında farklı sorunlarla yer almaktadır. Örneğin borçlu olarak vefat eden bir erkeğin zevcesi, eşinin ölümü üzerine mihr borcundan ibra etmiş, sonrasında alacaklıların terekeyi borçları nispetinde paylaştıklarını gördüğünde mihrini tekrar istemiştir. Fakat Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi, zevcenin alacaklılardan mihrle ilgili talepte bulunamayacağı yönünde fetva vermiştir.⁴¹ Benzer şekilde borcu terekesinden fazla olan ve vefat eden kişinin eşi, mihrinin tamamını almak istemiş, sonrasında ise kalan meblağın alacaklılara paylaşılmasını tavsiye etmiştir. Şeyhülislam ise zevcenin yalnızca belirlenen oranda mihrini alabileceği şeklinde fetva vermiştir.⁴²

Tereke kayıtları ile kişilerin eş sayısının tespiti de mümkün olabilmektedir. Çok eşi olan kimselerin ödemekle yükümlü olduğu mihr-i müeccellerin değişiklik göstermesi dikkat çeken bir konudur. Örneğin vefat iden es-seyyid İsmail Çelebi ibn Hüseyin ibn Abdullah’ın iki karısı vardır. Fatma bint Hasan ve Aişe bint Şahin adlı hatunlar birbirinden farklı oranlarda mihr-i müeccel almıştır. Fatma bint Hasan’ın 2.400 akçe, Aişe bint Şahin’in ise 3.000 akçe değerinde mihr-i müecceli olduğu tereke kaydından anlaşılmaktadır. Ancak guremâ olarak kendilerine tahsil edilen mihr-i müeccellerin değeri ise sırasıyla 779 ve 923 akçedir. Konuyla ilgili benzer pek çok kayda rastlamak mümkündür. Bunlardan biri de el-Hâc Osman Ağa ibn el-Hâc Şaban Efendi’dir. El-Hâc Osman’ın eşlerinden Aişe bint Salih 10.000 akçe, diğer eşi Üftade bint Abdullah ise 4.000 akçe mihr-i müeccel almıştır. Guremâ olarak kendilerine verilen hisse ise sırasıyla 7.200 ve 2.880 akçedir. Söz konusu mihr ödemelerindeki farklılık eş olarak alınan kadın ve aile büyükleri arasında belirlenen miktardır. Kadının toplumda üst düzey bir aileye mensup olması gibi etmenlerin de mihrin miktarında etkili olduğu düşünülebilir. Ancak tereke kayıtlarına bakıldığında bu durumu açıklayan bir ifade mevcut değildir.⁴³

İncelenen tereke sahipleri toplumsal açıdan değerlendirildiğinde meslekleri açık bir şekilde ifade edilmemiş, yalnızca üç kişinin râcil olarak kaydedildiği tespit edilmiştir.⁴⁴ Sahip olduğu toplam 16.489 akçelik servetiyle yoksul olarak değerlendirilen Hüseyin Beşe ibn

³⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1983), 444; Ferit Develioğlu, “mihr-i müeccel”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2012), 698.

³⁸ Örnekler için bkz. B.S.Ş, B-190, vr. 63a, 81a; B.S.Ş, B-188, vr. 55b; B.S.Ş, B-155, vr. 8b, 43a.

³⁹ Yavuz Cezar, “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, *Eyüp’te Sosyal Yaşam-18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*, ed. Tülay Artan, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 30. Bu konuda düyünü terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olan eşin zevcesinin mihr alacağı dolayısıyla guremâya dâhil olduğuna ilişkin fetva mevcuttur. “Zeyd sıhhatinde Hind’i şu kadar akçe mihr-i müeccel tesmiyesiyle tezevvüc ettikten sonra Zeyd düyünü terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olsa Hind mihr-i mezkûr ile kısmet-i guremada dâhil olur mu? el-Cevab: Olur.” Bkz. İsmail Cebeci, “Ceride-i İlmîyye Fetvaları”, ed. Mustafa Demiray, (İstanbul: Klasik, 2009), 56.

⁴⁰ Fırat Yaşa, “Efendi-Köle İlişkisi Bağlamında Şeyhülislam Fetvaları”, *Osmanlı Devleti’nde Kölelik: Ticaret-Esaret-Yaşam*, ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Dilek İnan, (İstanbul: Tezkire Yayınları, 2017): 209-210.

⁴¹ “Düyünü terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olan Zeyd’in zevcesi Hind zimmetinde olan şu kadar akçe mihrinden Zeyd’in zimmetini ibra idüb sair guremada nesne almağa kadire olur mu? el-Cevab: Olmaz”. Bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*, Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, (İstanbul: Kubbealtı, İstanbul), 532.

⁴² İsmail Cebeci, “Ceride-i İlmîyye Fetvaları”, ed. Mustafa Demiray, (İstanbul: Klasik, 2009), 56.

⁴³ Diyarbakır şehrini konu çalışmada guremâ usulüyle ödenen borçların yanı sıra aynı zamanda bazı borçların özel olarak guremâya dâhil edilmediğinden bahsedilmektedir. Ancak, Bursa’ya ait incelenen belgelerde benzer bir duruma rastlanılmamıştır. Bkz. Gürhan ve Gümüş, “Osmanlı Kadı Sicilleri’nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak ‘Guremâ Usulü’ ve Uygulanışı”, 69.

⁴⁴ Piyade, yaya. Bkz. Ferit Develioğlu, “Râcil”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi, 2012), 1019.

Abdullah'ın 29.700 akçe olan borcunun 9.652 akçesi guremâ usulü ile ödenmiştir. Yine benzer şekilde 3.926 akçelik serveti olan ve yoksul olarak ifade edilen Hamza Beşe ibn Ahmed'in ise toplam 14.950 akçe olan borcunun yalnızca 2.689 akçesi verilmiştir. Terekelerde râcîl olarak kaydı olan ve 25.651 akçe ile orta hâlli Hüseyin Beşe ibn Ali ibn Veli'nin ise 28.740 akçelik borcunun, guremâ usulü ile sadece 24.151 akçesi alacaklıya verilmiştir.⁴⁵

Tablo 3: Tereke Sahiplerinin Ünvanları

Ünvan	Kişi Sayısı	İsim künyesi	Servet Miktarları (Statüleri)
es-Seyyid	6	Es-seyyid Mustafa ibn Ahmed bin Mahmud	54.420 akçe (Orta Halli)
		Es-seyyid Mahmud Efendi ibn El-merhûm Şeyh Seyyid Mehmed Efendi Bey	55.016 akçe (Orta Halli)
		Es-seyyid İsmail Çelebi ibn Hüseyin ibn Abdullah	3.080 akçeb (Yoksul)
		Es-seyyid Elhac Mustafa ibn Ali	21.283 akçe (Yoksul)
		Es-seyyid Mehmed Çavuş ibn Es-seyyid Mehmed ibn Es-seyyid Abdullah	11.815 akçe (Yoksul)
		Vanizade Es-seyyid Süleyman Efendi Bey	46.260 akçe (Orta Halli)
el-Hâc	2	Kuzuzâde Elhac Mehmed Efendi ibn Ahmed Efendi	70.365 akçe (Orta Halli)
		Elhac Osman Ağa ibn Elhac Şaban Efendi ibn Elhac Muhammed	43.361 akçe (Orta Halli)
Efendi	3	Abdurahman Efendi ibn ?	93.240 akçe (Orta Halli)
		Mehmed Efendi ibn Mehmed Efendi	11.388 akçe (Yoksul)
		Veli Efendi ibn Ali	11.066 akçe (Yoksul)
Beşe	3	Hüseyin Beşe ibn Abdullah	16.489 akçe (Yoksul)
		Hamza Beşe ibn Ahmed	3.926 akçe (Yoksul)
		Hüseyin Beşe ibn Ali ibn Veli	25.651 akçe (Orta Halli)
Çelebi	3	Veli Çelebi ibn Mehmed Bey	45.054 akçe (Orta Halli)
		Mehmed Çelebi ibn Ali Efendi ibn Ebûbekir	24.925 akçe (Yoksul)
		İsmail Çelebi ibn Mehmed Efendi	24.480 akçe (Yoksul)
Ağa	1	Hünürlü Mehmed Ağa ibn Abdurrahim ibn Abdullah	8.831 akçe (Yoksul)
Bey	1	Ali Bey ibn Osman ibn Abdullah	29.925 akçe (Orta Halli)
Toplam	19		

Osmanlı Devleti'nde kişilerin sahip olduğu ünvanlar onların toplumdaki statüsü hakkında bazı ipuçları verebilmektedir.⁴⁶ Örneğin üst düzey devlet yöneticileri olan paşa ünvanına sahip olan kişiler servetleri ile öne çıkarken, toplumda hiçbir ünvanı olmayan kişilerin düşük miktardaki mal varlıkları dikkat çekmektedir.⁴⁷ İnceleme kapsamında değerlendirilen tereke sahiplerinin taşıdıkları ünvanlara bakıldığında altı kişinin es-seyyid,⁴⁸ iki kişinin el-Hâc,⁴⁹ üç kişinin efendi,⁵⁰ üç kişinin beşe,⁵¹ üç kişinin çelebi,⁵² bir kişinin ağa⁵³ ve bir kişinin bey⁵⁴ ünvanı taşıdığı görülmektedir. Tablo 3'te de görüleceği üzere kişilerin servet miktarları ile birlikte statülerine bakıldığında dokuz kişinin ünvan sahibi ve orta hâlli olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunlar arasında on kişinin ise hem ünvan sahibi olduğu hem de yoksul grubu içinde yer aldığı tespit edilmiştir. Bu durum terekelerde bazılarının mal varlıklarının gizlendiğini akla

⁴⁵ B.Ş.S, B-155, vr. 56a; B.Ş.S, B-188, vr. 51a; B.Ş.S, B-190, vr. 137a.

⁴⁶ Zeynep Dörtok Abacı, "Bilgi Çağında Tarihçi Olmak: Sosyal Ağ Analizi Yaklaşımı ve Osmanlı Tarihi Çalışmaları", *Türk Tarihi Eğitim Dergisi* 2, 2 (2013): 49; Özer Ergenç, "Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve A'yan" Üzerine Bazı Bilgiler", *Osmanlı Araştırmaları* 3, 3, (1982): 109-110; Fırat Yaşa, "Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa", *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 81 (2017): 28-29.

⁴⁷ Gülser Oğuz, (Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edime Örneği) (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi 2013), 196-198.

⁴⁸ B.Ş.S, B-155, vr. 35a, 66a; B.Ş.S, B-190, vr. 79a, 92a, 81a; B.Ş.S, B-188, vr. 54b.

⁴⁹ B.Ş.S, B-190, vr. 57b, 53a, 57b.

⁵⁰ B.Ş.S, B-190, vr. 62a, 68a; B.Ş.S, B-188, vr. 55b.

⁵¹ B.Ş.S, B-155, vr. 56a; B.Ş.S, B-188, vr. 51a, B.Ş.S, B-190, vr. 137a.

⁵² B.Ş.S, B-155, vr. 64a, 43a; B.Ş.S, B-190, vr. 77b.

⁵³ B.Ş.S, B-155, vr. 50a.

⁵⁴ B.Ş.S, B-155, vr. 8b.

getirmektedir.⁵⁵ Daha önce ifade edildiği gibi incelenen dönemde tereke kayıtlarının tutulmasının arkasındaki özel nedenler göz önüne alındığında, söz konusu kayıtların toplumun tüm kesimine ait olmadığı, kişilerin sahip olduğu tüm mal gruplarını gösteremeyeceği söylenilebilir. Çünkü tereke dökümünden alınan vergilerden kurtulmak için vârislerin mahkemeden mal kaçırma yoluna başvurduğu da bilinmektedir. Fetva mecmualarına konu olan ve “*terekeden mal kaçırma*” olarak değerlendirilebilecek örnekler mevcuttur. Örneğin hayatta iken tüm malının mülkiyetini bir şahsa veren ve sonrasında ardında borç bırakarak vefat eden kişinin alacaklıları, fetvaya konu olan malların guremâya dâhil etmek istemişlerdir. Şeyhülislam ise malların guremâya dâhil edilemeyeceği yönünde fetva vermiştir.⁵⁶ Benzer şekilde hayatta iken evini oğluna teslim eden kişinin alacaklıları söz konusu evi, borçları karşılığında guremâya dâhil etmek istemişler, fakat şeyhülislâm Çatalcalı Ali, hibe ve teslim edilen evin borçlar karşılığında değerlendirilemeyeceği yönünde fetva vermiştir.⁵⁷ İfade edilen durumlarda alacaklıların terekelerde herhangi bir hak iddia etmesini engellenmek üzere alınan bir tedbir olduğunu akla getirmektedir. Bundan farklı olarak borçla vefat etmesine rağmen, sağlığında evini eşine veren kişinin girişimi, verilen fetvada geçerli sayılmamış, ev guremâya dâhil edilmiştir.⁵⁸ Belki de mal kaçırma girişiminin en somut örneği olarak değerlendirilebilecek bu durumun, verilen fetva ile önüne geçilmek istenmiştir. Tüm koşullar göz önüne alındığında tereke kayıtlarını değerlendirirken net ifadelerden kaçınmak, elde edilen bilgileri gerçeğe yakın değerler olarak kabul etmek gerekmektedir.⁵⁹ İncelenen terekelerde hem ünvan sahibi hem de yoksul statüsünde bulunan kişiler değerlendirilirken, ifade edilen durumlardan dolayı söz konusu kişilerin yoksul statüsünde değerlendirildiği, gerçek servet miktarlarının terekelerine yansımamış olabileceği unutulmamalıdır.

İncelenen tereke sahiplerinin medeni durumlarına bakıldığında on dokuz kişinin evli olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlarda bir kişinin vârisi olarak yalnızca eşinin bulunduğu tespit edilmiştir. On sekiz kişinin ise eşiyile birlikte farklı sayılarda vârisi vardır. Tereke sahipleri arasında aynı zamanda iki kişinin hiç vârisi yoktur. Genel olarak tereke kayıtlarına bakıldığında kişilerin vârisinin olmaması hâlinde terekeler *beytülmalâ* kalmaktadır. Fakat guremâ usulünün uygulandığı terekelerde böyle bir durum söz konusu değildir. Ele alınan terekelerde sadece iki tereke sahibinin vârisi yoktur ve borçları mal varlıklarından fazla olması sebebiyle *beytülmalâ* bir şey kalmamıştır. Bu durum terekelerde “*müteveffâ-i mezbûrun terekesinden duyun-ı ezyed olmağla gurâma olunub beytü'l-mâla bir hisse bâki kalmadığı bu mahâl-i tesvîd olundu*” şeklinde ifade edilmiştir.⁶⁰

⁵⁵ Yavuz Cezar, incelediği 18. yüzyıl Eyüp tereke kayıtlarında mal varlıklarının gizlendiğini ifade ederken, özellikle nakit paranın akçe cinsinden değerinin yazılarak tereke dökümünün yapılmamasının ve çoğunlukla “kesedeki para” gibi muğlak ifadelerle mal varlıklarının net olarak belirtilmediğinin altını çizmiştir. Cezar, *18. Yüzyılda Eyüp*, 27-28.

⁵⁶ “Zeyd, sıhhatinde: “Yedimde olan cemi’ eşya, Amr’ın mü’kidir. Benim alakam yokdur” deyu ikrar itdikden sonra duyunu terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olsa Zeyd’in dayinleri ikrar-ı mezbûri tutmayub hin-i ikrarda Zeyd’in yedinde bulunan eşyayı kismet-i ğuramada idhale kadir olurlar mı? el-Cevab: Olmazlar. Bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*, Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, (İstanbul: Kubbealtı, 2014), 157.

⁵⁷ “Zeyd, sıhhatinde mülk menziline oğlu Amr’a hibe ve teslim itdikden sonra duyunu terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olsa Zeyd’in dayinleri: “Menzil-i mezburi kismet-i guremaya idhal iderüz” dimege kadir olurlar mı? el-Cevab: Olmazlar. Bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*, Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, (İstanbul: Kubbealtı, 2014), 220.

⁵⁸ “Zeyd, maraz-ı mevtime mülk menziline zevcesi Hind’e hibe ve teslim itdikden sonra Zeyd, duyunu terekesinden ezyed olduğu hâlde fevt olsa Zeyd’in dayinleri hibeyi tutmayub menzili kismet-i guremaya idhale kadir olurlar mı? el-Cevab: Olurlar”. Konuya ilişkin “*Mecelle’nin 880. m. gereğince terekesi borca batık (müstağrak-ı düyün olan) kimsa maraz-ı mevtime (ölümle sonuçlanan hastalığı sırasında) mallarını vârisine veya başkasına hibe ve teslim ettikten sonra ölse alacaklılar hibeyi tutmayub o malları kismet-i guremaya idhal edebilirler*”. Bkz. Çatalcalı Ali Efendi, *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*, Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, (İstanbul: Kubbealtı, 2014), 221.

⁵⁹ Halil İnalçık, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimâî Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 54; Gülser Oğuz, “Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri”, 411.

⁶⁰ B.Ş.S, B-155, vr. 56a, 66a; B.Ş.S, B-188, vr. 51a. İncelenen terekelerde vârisiz olan kişiler râcildir.

Guremâ usulünün uygulandığı tereke kayıtlarında borçlu-alacaklı ilişkisi değerlendirildiğinde birbirinden farklı din ve meslekten kişiler arasında borç alışverişinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Farklı esnaf grupları, askerî sınıfa mensup kişiler ve yine dinî bakımdan Müslim-gayrimüslimler arasında bu anlamda bir ağ olduğu ifade edilebilir.⁶¹ Şeriyecilleri incelendiğinde, toplumsal yapı içerisinde gayrimüslimlerin sık sık Müslümanlar ile yakın ilişkiler kurduğu açıkça görülmektedir.⁶² Yapılan araştırma kapsamında söz konusu ilişkilerin tereke kayıtlarına da yansıdığı gözlemlenmiş ve bu dönemde kişilerin mensubu olduğu dinin, günlük yaşamda büyük sınırlandırmalara neden olmadığı tespit edilmiştir. Guremâ usulünün uygulandığı tereke kayıtlarda Hüseyin Beşe ibn Abdullah'ın 29.700 akçe borcu olup alacaklılar arasında Kosri veled-i Timur adında bir Ermeni de vardır. Kosri'nin 26.400 akçe asıl alacağı varken kendisine guremâ usulü ile 8.580 akçe pay verilmiştir. Yine Hüseyin Beşe'nin İsmail Çelebi ibn el-Hâc Kadri'ye ve Ahmed Beşe ibn Mehmed'e de belirli miktarlarda borcu vardır.⁶³ Araştırmada incelenen tereke kayıtlarında guremâ usulünün uygulandığı tüm kayıtlar erkeklere aittir. Cinsiyet temelli bir borç alışverişinin söz konusu olduğu tek bir tereke bulunmaktadır. Abdurrahman Efendi'nin Sedef Hatun'a 2.520 akçe borcu vardır. Guremâ usulünün uygulanması ile borcun 1.983 akçesi ödenmiştir.⁶⁴ Kişilerin sahip olduğu statü ve servetin, sosyal ağları üzerine etkisi kapsamlı olarak ele alınacak çalışmalarla ortaya konulabilir.⁶⁵

Tablo 4: Hüseyin Beşe'nin Alacaklıları

Künye	Asıl Borç Miktarı	Guremâ Usulü ile Ödenen Miktar
Ahmed Beşe	2.880 akçe	936 akçe
İsmail Çelebi	420 akçe	136 akçe
Kosri zimmi veled-i Timur	26.400 akçe	8.580 akçe

Tereke kayıtlarında kişilerin borç verdikleri kişiler genel olarak isimleri ile belirtilmiştir. Fakat bunlar arasında meslekleri ile ifade edilen kişiler de bulunmaktadır. Örneğin Kuzuzâde el-Hâc Mehmed Efendi ibn Ahmed Efendi'nin oduncu el-Hâc Mehmed Ali'ye, Veli Çelebi ibn Mehmed Bey'in müezzîn Halil'e, Molla Mehmed Ali Efendi'ye, Hüseyin Beşe ibn Ali'nin validesi merkûme Neslihan Hatun'a ve son olarak Vanizade es-seyyid Süleyman Efendi Bey'in çukacı Hafız Ağa'ya, bakkal el-Hâc Süleyman'a ve bezzâz Mustafa Çelebi'ye borcu bulunmaktadır.⁶⁶

Tereke sahiplerinin toplam mal bedelleriyle beraber şahıslara olan borçları da birbirinden farklılık göstermektedir. Kişilerin içinde olduğu ekonomik koşullar kuşkusuz terekelerinden ödenen borç miktarını belirlemiştir. Bu kapsam dâhilinde değerlendirildiğinde guremâ usulünün uygulandığı toplam yirmi bir tereke sahibinin on ikisi orta hâlli iken dokuzu yoksul statüsündedir. Bahsedilen kişilerin sahip olduğu asıl borç miktarlarıyla birlikte guremâ usulü ile kapattıkları borçları karşılaştırılmıştır. Servet miktarları itibarıyla yoksul olarak değerlendirilen toplam dokuz kişiden ikisi asıl borçlarının %50'sinden fazlasını öderken yedisi guremâ usulü ile

⁶¹ Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922", (İstanbul: İletişim, 2016), 256-257; Ali İhsan Karataş, "Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler" (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005), 15; Cezar, *18. Yüzyılda Eyüp*, 31-32; Ali İhsan Karataş, "Bursa'daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, 2 (2007): 126-130.

⁶² Ronald Jennings, "Zimmis (non-Muslim) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court Anatolian Kayseri", *JESHO* 21 (1978): 225-293; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, (İstanbul: Timaş Tarih, 2008); Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler*, (Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018); Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2001).

⁶³ B.Ş.S, B-155, vr. 56a; Diğer örnekler için bkz. Gürhan ve Gümüş, "Osmanlı Kadı Sicilleri'nde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak 'Guremâ Usulü' ve Uygulanışı", 70; Cezar, *18. Yüzyılda Eyüp*, 16-21.

⁶⁴ B.Ş.S, B-190, vr. 62a.

⁶⁵ Bkz. Fırat Yaşa, "Han'ın Mutfağından Bahçesaray'daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa", 33-34.

⁶⁶ B.Ş.S, B-190, vr. 99a, 137a; B.Ş.S, B-155, vr. 64a, B.Ş.S, B-188, vr. 54b.

toplam borçlarının %50'sinden çok azını alacaklılarına verebilmiştir. Konuyla ilgili olarak el-Hâc Yusuf ibn Ali'nin 21.380 akçe olan borcunun 16.747 akçesi ödenerek borcun %78,33'ü kapatılmıştır. Yine es-seyyid Mehmed Çavuş ibn es-seyyid Mehmed ibn es-seyyid Abdullah'ın 15.360 akçe olan borcunun 11.440'ı tahsil edilmiş, bu şekilde asıl borcun %74,47'si alacaklıya verilmiştir.⁶⁷ Nitekim söz konusu yoksul tereke sahiplerinden Hamza Beşe ibn Ahmed'in 14.950 akçe borcunun 2.689 akçesi, yani %17,98'i ödenmiştir. Ayrıca, Veli Efendi ibn Ali'nin 43.500 borcu bulunurken, terekesinden borcun 10.120 akçesi temin edilerek borcun %23,26'sı ödenmiştir.⁶⁸ Orta hâlli olarak değerlendirilen kişilere bakıldığında, toplam on iki kişiden beşinin ödediği borç miktarı %50'nin altında kalmıştır, yedi kişi sahip oldukları toplam borç miktarının %50'sinden fazlasını ilgili kişilere verebilmiştir. Servet miktarıyla orta hâlli olarak değerlendirilen Veli Çelebi ibn Mehmed Bey'in 72.316 akçe olan borcu vardır. Fakat terekesi borcunu ödemeye yetmediği için kendisinin terekesinden 25.734 akçe tahsil edilmiştir. Böylece Veli Çelebi'nin borcunun yalnızca %35,58'i ödenebilirken Mehmed Çelebi ibn Ali Efendi ibn Ebûbekir'in 61.570 akçe olan toplam borç miktarından 22.665 akçesi alacaklıya verilerek borcunun %36,81'i ödenebilmiştir.⁶⁹ Kişilerin tüm hayatı boyunca sahip oldukları servetin, yine bu süre boyunca yaptıkları borçlarını karşılayamaması Karlofça Anlaşması'ndan önce başlayan ve sonrasında da büyüyerek devam eden buhranın yereldeki izlerini gözler önüne sermektedir.

Sonuç

Sunulan bu çalışmada 1703-1710 tarihleri arasında Bursa şehrine ait kadı sicillerinde yer alan terekeler ve yine aynı tarihlerle ilişkilenen fetva mecmualarından hareketle guremâ usulünün uygulandığı tereke kayıtları servet-borç ilişkisi bakımından incelenmiştir. Kişilerin sahip olduğu mal varlıklarının değerlendirilmesinden ziyade guremâ metodu kullanılarak Osmanlı toplumunda kişilerin kurduğu sosyal ve ekonomik ilişkiler analiz edilmiştir. Bu kapsamda 657 tereke kaydı incelenmiş ve guremâ usulünün uygulandığı 21 tereke saptanmıştır. Söz konusu tereke sahiplerinin tümü erkek ve Müslüman'dır. İncelenen 657 tereke kaydından yalnızca 21 tereke kaydında guremâ usulünün bulunması dikkat çekmektedir. Burada altı çizilmesi gereken nokta, vefat eden kişinin geriye kalan mallarının sayımının yalnızca vârisler veya alacaklılar mahkemeye başvurduğu zaman yapıldığı bilinmektedir. Dolayısıyla bu sayımın azlığı tereke dökümünden alınan vergilerden kurtulmak üzere vârislerin mahkemeden mal kaçırma yoluna gittiği akla gelmektedir. Bu çıkarım, fetva mecmualarında “terekeden mal kaçırma” olarak yer almaktadır. Kısacası, söz konusu kayıtların toplumun tüm kesimine ait olmadığı, kişilerin sahip olduğu tüm mal gruplarını göstermediği söylenebilir.

Çalışmada ilk olarak guremâ usulünün uygulandığı 21 tereke sahibi, toplam servet miktarlarına göre sınıflandırılmıştır. İncelenen kayıtlarda sahip oldukları servetlere istinaden 21 kişiden 9'u yoksul olarak sınıflandırılırken, 12 kişinin ise orta hâlli olduğu tespit edilmiştir. Bu tarihlerdeki kayıtlarda geçen 21 kişi içerisinde zengin olarak değerlendirilen bir kişi bulunmamaktadır. Bundan dolayı bahsi geçen dönemde toplumda zengin olarak sınıflandırılan kesimin analizleri bu çalışma kapsamında yapılamamıştır. Yapılan incelemeler hem yoksul olan hem de orta hâlli olan kişilerin borçlarının tamamını ödeyemediğini göstermektedir. Bir başka deyişle terekelerin toplam bedeli, borcu ödemeye yetmediği için guremâ usulünde borç miktarının tamamı alacaklılara ödenememektedir. Bununla birlikte, incelemeler kapsamında kişilerin sahip olduğu servet miktarlarının, vefat sonrası ödenen toplam borç tutarlarına pozitif katkı ettiği belirlenmiştir. Ödenebilen toplam borç miktarının toplam borç içerisindeki yüzdesi hesaplandığında orta hâlli ve yoksul ayırımının daha net bir şekilde ortaya konulacağı düşünülmektedir. Burada borçlarının %50'sini ödemek bir kıstas olarak belirlenirse sahip

⁶⁷ B.Ş.S, B-188, vr. 57b; B.Ş.S, B-190, vr. 68a. Diğer örnekler için bkz. B.Ş.S, B-190, vr. 63a; B.Ş.S, B-188, vr. 55b; B.Ş.S, B-155, vr. 50a, 56a, 35a.

⁶⁸ B.Ş.S, B-188, vr. 51a; B.Ş.S, B-155.

⁶⁹ B.Ş.S, B-155, vr. 64a, 43a. Orta hâlli olup, ödediği borç miktarı % 50'nin altında kalanlar için bkz. B.Ş.S, B-190, vr. 79a, 53a, 81a; B.Ş.S, B-155, vr. 43a, 64a.

oldukları servet miktarlarına göre orta hâlli olarak değerlendirilen 12 kişiden beşinin guremâ usulü ile borçlarının %50'sinden azını ödediği saptanmıştır. Geriye kalan 7 kişinin ise borçlarının %50'sinden fazlasını kapattığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı, orta hâlli kişilere ait borçların çoğunluğunun %50 ve üzeri bir borç kapama oranına sahip olduğu görülmektedir. Öte yandan yoksul statüsünde değerlendirilen 9 kişi incelendiğinde, iki kişinin guremâ usulü ile borçlarının %50'sinden fazlası borçlularına verildiği, geriye kalan 7 kişinin ise borçlarının yalnızca %50'den azı ödendiği analiz edilmiştir. Bu veriler ışığında, yoksul kişilerin guremâ usulü ile borçlarının tahsil edilmesinin daha az başarılı olduğu ifade edilebilmektedir.

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi devletin guremâ usulü ile çeşitli vergiler edindiği tespit edilmiştir. Ayrıca guremâ usulünde, ödemelerin gerçekleştirilebilmesi kadılık yoluyla borcun meşrulaştırıldığı, tahsil edildiği ve nihayetinde kadılığın da yaptığı işten kaynaklı belli bir miktar masraf adı altında gelir elde ettiği guremâ usulünün uygulandığı terekelerde de görülmesi bakımından kayda değerdir.

Ünvan-statü kapsamında değerlendirildiğinde ise hangi sınıfa mensup olursa olsun, hemen her kesimden insanın toplumsal ilişkilerinde izole bir dünyada yaşamadığı, farklı etnisiteden kişilerle de ilişki ağı içerisinde bulunduğu yapılan tespitler arasındadır. Bu ifade guremâ usulünün uygulandığı tereke kayıtlarında borçlu-alacaklı ilişkisi değerlendirildiğinde birbirinden farklı din ve meslekten kişiler arasındaki borç alışverişi ile kurulabilmektedir. Kişilerin sahip olduğu statü ve servetin, sosyal ağları üzerine etkisi kapsamlı olarak ele alınacak çalışmalarla ortaya konulabilir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Bursa Şeriye Sicilleri

B.Ş.S., B-188.

B.Ş.S., B-190.

B.Ş.S., B-155.

Telif Eserler

Abacı, Nurcan. *Bursa Şehri'nde Osmanlı Hukuku'nun Uygulanması, (17. Yüzyıl)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001.

Abacı, Zeynep Dörtok ve Boğaç Ergene. "The Price of Justice: Revenues Generated by Ottoman Courts of Law in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *Journal of Near Eastern Studies* 81, 1 (2022): 25-52.

Abacı, Zeynep Dörtok, Jun Akiba, Metin Coşgel ve Boğaç Ergene. "Judiciary and Wealth in the Ottoman Empire, 1689–1843", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 66, ½ (2023): 43-84.

Abacı, Zeynep Dörtok. "Bilgi Çağında Tarihçi Olmak: Sosyal Ağ Analizi Yaklaşımı ve Osmanlı Tarihi Çalışmaları", *Türk Tarihi Eğitim Dergisi* 2, 2 (2013): 32-57.

Afyoncu, Erhan. "İbrahim Müteferrika'nın Yeni Yayınlanan Terekesi ve Ölüm Tarihi Üzerine", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 15 (2004): 349-362.

Akgündüz, Ahmet. "İslam Hukukunun Osmanlı Tarihinde Tatbiki; Şer'iyye Mahkemeleri ve Şer'iyye Sicilleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009): 13-48.

Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*. İstanbul: Timaş Tarih, 2008.

- Akyüz, Jülide. “Osmanlı Ulemasından Üç Efendi’nin Terekeleri”, *Akademik Araştırmalar Dergisi* 36 (2008): 188–200.
- Alkan Günay, Nilüfer. “Bursa Kadı Sicilleri Işığında Yavuz Sultan Selim’in İpek Yasağı”, *Yavuz Sultan Selim Dönemi ve Bursa*. ed. Nilüfer Alkan Günay, Bursa: Gaye Kitapevi, 2018.
- Alkan Günay, Nilüfer. “18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri Bursa Örneği” Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2010.
- Artan, Tülay. “Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp’te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış: Orta Halliliğin Aynası”, *Eyüp’te Sosyal Yaşam-18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*. ed. Tülay Artan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Aydın, Bilgin. “Edirne Tereke Defterleri”, *Balkan Ülkeleri Arşiv Kaynaklarında Edirne* (21-23 Ekim 2010), *Edirne: Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları*, (2011): 176-183.
- BARKAN, Ömer Lütfi. “Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, *Belgeler* III, 5-6, (1966): 1-479.
- Barkey, Karen. *Eşkiyalar ve Devlet*, çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2015.
- Başarır, Özlem. “Diyarbakır Voyvodası Mustafa Ağa’nın Terekesi Üzerine Bazı Düşünceler” *Bilgi* 65 (2013): 23-46.
- Başarır, Özlem. “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü-Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies* 3, 3 (2011): 49-67.
- Bay, Abdullah. “Ünye Âyanından Canikli Genç Mustafa Ağa’nın Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri”, *Karadeniz Araştırmaları* 7 (2005): 60-75.
- Bayram, Selahattin. *Selanik Tereke Sicillerinde İlmiye Sınıfı-Sosyo-Ekonomik Tahlil (1790-1852)*. İstanbul: Libra, 2019.
- Bilgin, Arif ve Fatih Bozkurt. “Bir Malî Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmâl Mukataaları”, *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20 (2010): 1-31.
- Bozkurt, Fatih. “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11, 22 (2013): 193-229.
- Bozkurt, Fatih. “Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 54 (2011): 91-120.
- Bozkurt, Fatih. “Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)” Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2011.
- Bozkurt, Fatih. “Yetimi Kolla, Malını Korum! Tereke Defterleri ve Yetim Malları (1785-1875)”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 2, 3 (2012): 69-90.
- Canbakal, Hülya ve Alpay Filiztekin. “Wealth and Demography in Ottoman Probate Inventories: A database in Very Long-Term Perspective”, *Historical Methods: A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* (2021): 1-34.
- Canbakal, Hülya. “Barkan’dan Bu Yana Tereke Çalışmaları”, *Vefatının 30. Yıldönümünde Ömer Lütfü Barkan: Türkiye Tarihçiliğine Katkıları ve Etkileri Sempozyumu* (2009): 1-7.
- Cebeci, İsmail. “Ceride-i İlmiyye Fetvaları”. ed. Mustafa Demiray, İstanbul: Klasik, 2009.
- Cezar, Yavuz. “18. Yüzyılda Eyüp’te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler” ed. Tülay Artan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Cezar, Yavuz. “Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere olayı ve terekenin incelenmesi)” *Belleten* 41, 161, (1977): 41-78.

- Çadırcı, Musa. "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler* 11 (1986): 145-163.
- Çakır, İbrahim Etem. "Osmanlı Toplumunda Eş ve Çocuk Sayısı, Statü, Servet: 1671-1678 Sofya Örneği" *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)* 21 (2012): 41-60.
- Çatalcalı, Ali Efendi. *Açıklamalı Osmanlı Fetvâları: Fetâvâ-yı Ali Efendi (1674-1686) Cild-i Sâni*. Açıklayan: H. Necâti Demirtaş, İstanbul: Kubbealtı, İstanbul.
- Çelik, Kürşat. "Mısır Beylerbeyi Hayır Bey'in Muhallefâtı (1517-1522)" *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 33, 55 (2014): 163-182.
- Dalsar, Fahri. "Bursa Şer'î Mahkeme Sicillerine Göre: Selim I.'in Dubrovnik Cumhuriyeti ile Yaptığı Muahede" *Tarih Vesikaları* 2 (1943): 410-414.
- Demirel, Ömer. "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı" *Belleten* LIV, 211 (1990): 945-961.
- Demirel, Ömer. "Osmanlı Toplumunda Çok Eşlilik: 1670-1698 Yılları Arasında Bursa Örneği" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulamam Merkezi Dergisi* 23 (2008): 85-100.
- Develioğlu, Ferit. "Guremâ", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitapevi, 2012.
- Develioğlu, Ferit. "Mehr-i müeccel", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2012.
- Develioğlu, Ferit. "Râcil", *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2012.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle İslâm Hukuku (Şahıs, Âile ve Çözümlü Miras)*. Konya: Mistaş, 1977.
- Dörtok, Zeynep. "Bursa'nın Kent Dokusu Üzerine Tarihsel Bir İnceleme (17. yy.)" Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2001.
- Efe, Mukaddes. "17. Yüzyıl Başlarında Ferman ve Beratlar Üzerinden Bursa Kazası'nın Devlet Merkezi ile İlişkileri (1600-1607)" Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Emecen, Feridun M. "Âyân ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa" *CIEPO: Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyumu (18-22 Eylül 2000 Çeşme) Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (2004): 141-148.
- Emecen, Feridun. "Osmanlılar (Siyasi Tarih)" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33, İstanbul, 2007.
- Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- Erdoğan, Meryem Kaçan. "Mülteci Bir Macar Prensi ve Terekesi Rakoczi Jozsef" *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23 (2011): 81-101.
- Erdoğan, Meryem Kaçan. "Tereke Kayıtlarına Göre XVIII. Yüzyılın Ortalarında Rusçuk'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat" *Akademik Araştırmalar Dergisi* 12, 45 (2010): 181-212.
- Ergenç, Özer. "Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve A'yan" Üzerine Bazı Bilgiler" *Osmanlı Araştırmaları* 3, 3 (1982): 109-110.
- Ergenç, Özer. "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetiminin Mâlî Nitelikleri" *Journal of Turkish Studies* 10 (1986): 87-96.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

- Ergene, Boğaç A. ve Ali Berker, "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: An Empirical Investigation" *Journal of Family History* 34, (2009): 25-47.
- Ergene, Boğaç A. ve Ali Berker. "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 23-46.
- Ergene, Boğaç ve Ali Berker. "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth Century Ottoman Kastamonu: An Empirical Investigation", *Journal of Family History* 34 (2009): 25-47.
- Ergene, Boğaç ve Ali Berker. "Wealth and Inequality in 18th-Century Kastamonu: Estimations for the Muslim Majority", *International Journal of Middle East Studies* 40, 1 (2008): 23-46.
- Erünsal, İsmail E. ve Bilgin Aydın. "Tereke Kayıtlarına Göre Bursa'da Sahafılık" *Türklük Bilgisi Araştırmaları (Journal of Turkish Studies)* 39 (2013): 187-204.
- Faroqhi, Suraiya. *Orta Halli Osmanlılar*. çev. Hamit Çalışkan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Faroqhi, Suraiya. "18. Yüzyıl Bursa'sında Zengin Olmak: Debbağ Hacı İbrahim'in Serveti" *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Faroqhi, Suraiya. "Kumaş ve Deri Yığınları", *Osmanlılar Kültürel Tarih*. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018.
- Fekete, Lajos "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", çev. M. Tayyib Gökbilgin, 43, 170, (Bellekten: 1979): 457-480.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Gerber, Haim. *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. Jerusalem: The Hebrew University Press, 1988.
- Göçek, Fatma Müge. *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*. New York: Oxford University Press, 1996.
- Güler, Ümit. "Osmanlı Sosyal Hayatında Mollalar: 18. Ve 19. YY. Diyarbekir Örneği" *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 11, 2, (2019): 860-895.
- Gülsoy, Ersin. "Kanunî Sultan Süleyman Dönemi Hudâvendigâr Livâsı Tahrîr Defterleri", *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*. ed. Burcu Kurt, Bursa: Gaye Kitapevi, 2019.
- Gümüş, Ercan ve Veysel Gürkan. "18. Yüzyılın İkinci Yarısına Ait (M. 1787-1789) 3757 Numaralı Tereke Defterlerinin Amid'deki Sosyal ve Ekonomik Hayata Dair Düşündürdüğü Bazı Hususlar" *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 8, 1, (2016): 1-14.
- Gündüz, Muazzez. "Tereke Kayıtlarına Göre Bursa Şehri'nde Ekonomik ve Sosyal Hayat (1703-1710)" Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019.
- Gürhan, Veysel ve Ercan Gümüş. "Osmanlı Kadı Sicillerinde Bir Borç Ödeme Yöntemi Olarak 'Guremâ Usulü' ve Uygulanışı" *Turkish Studies* 11, 6 (2016): 61-74.
- Gürhan, Veysel ve Nazife Gürhan. *Osmanlı Taşrasında Zengin Sınıf Diyarbekirli Zenginler (1750-1800)*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2018.
- İnalçık, Halil. "15. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimâî Tarihi Kaynakları" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15, 1-4 (1953):51-75.

- İnalcık, Halil. "Bursa Şer'iyeye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları" *Belleten* XI (1947): 693-703.
- İnalcık, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahibi ve Kiracılar" *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (1998): 15-35.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: III. Köy Sicil ve Terekeleri" *Belgeler* XV, 19 (1993): 23-167.
- İnalcık, Halil. "Saray Bosna Şer'iyeye Sicillerine Göre Viyana Bozgunundan Sonraki Harp Yıllarında Bosna" *Tarih Vesikaları* 2 (1942): 178-187.
- İslamoğlu, Huri. "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması," *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder, Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, (1998): 57-81.
- İslamoğlu, Huri, Çağlar Keyder. "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı? Bir Öneri" *Toplum ve Bilim* S. 1, (1988): 49-80.
- Jennings, Ronald. "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Record of anatolian Kayseri" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18, 1 (1975): 53-114.
- Jennings, Ronald. "Zimmis (non-Müslim) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court Anatolian Kayseri" *JESHO* 21 (1978): 225-293.
- Karataş, Ali İhsan. "Bursa'daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, 2 (2007): 123-154.
- Karataş, Ali İhsan. "XVIII. Yüzyılda Bursa Halkının Ekonomik Yapısı" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12, 2 (2006): 231-264.
- Karataş, Ali İhsan. "Mahkeme Sicillerine Göre XVIII. Yüzyılda Bursa'da Gayrimüslimler" Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2005.
- Kılıç, Orhan. "Harputlu Hacı Osman'ın 1752 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri" *Turkish Studies* 2, 1 (2007): 17-28.
- Kul, Mustafa Enes. "70 Numaralı İstanbul Beledi Kassam Defterine Göre Gayrimüslim Tebaanın Refah Düzeyi (H.1169-1171/ M.1755-1758)" Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2023.
- Kurt, Abdurrahman. *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1998.
- Küpelî, Özer. "Yenişehir (Bursa) Âyanı Osman Ağa ve Muhallefatı" *History Studies* 3, 3 (2011): 245-263.
- Lewis, Bernard. *İslam Dünyasında Yahudiler*. Ankara: Akılçelen Kitaplar, 2018.
- Oğuz, Gülser. "Bir Osmanlı Kentinde Taşınır ve Taşınmaz Mal Varlığına Dayalı Servet Analizi: Edirne Örneği" Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.
- Oğuz, Gülser. "Tereke Kaydından Hareketle Bir Osmanlı Vezirinin 18. Yüzyılın Başlarındaki Yaşam Tarzı: Amcazâde Hüseyin Paşa" *Milli Folklor* 88 (2010): 91-100.
- Oğuz, Gülser. "Tereke Kayıtlarının Güvenilirliği ve Kadıların Mirastan Mal Kaçırma Yöntemleri" *Turkish Studies* 9, 2, (2014): 409-426.
- Oğuzoğlu, Yusuf. "Tereke Kayıtlarının Kültürel Malzeme Olarak Değeri" *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1985): 1-4.

- Ortaylı, İlber. *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2018.
- Özcan, Abdülkadir. “Karlofça”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Özcan, Tahsin. “Muhallefât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Özdeğer, Hüseyin. *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1988.
- Özkaya, Yücel. *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumunu*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Öztürk, Sait. “Kassâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Öztürk, Sait. *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo Ekonomik Tahlil)*. İstanbul: OSAV, 1995.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*. MEB Yayınları, İstanbul, 1983.
- Pamuk, Şevket. “Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?” *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Quataert, Donald. “*Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*”. İstanbul: İletişim, 2016.
- Sarıkaya, Hüseyin. “Selef-Halef İki Vak’anüvîs Sa’dullah Enverî ve Halil Nürî’nin Terekeleri Mukayeseli Bir İnceleme” *Belleten* 86, 305 (2022): 177-217.
- Şahin, Tahsin. “Celali Kuşatması Altında Bursa” Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2017.
- Taşkın, Mehtap Nasıroğlu. “Terekeler Işığında Osmanlı Diyarbakır’ında Toplumsal Hayata Dair Bazı Değerlendirmeler (1739-1760)” *Osmanlı’da Sosyal Hayat*, ed. Ümit Güler, Diyarbakır: Şarkiyat, 2022.
- Tuş, Muhittin. “Kayseri Tereke Defterleri Üzerine Bir Araştırma (1700-1730)” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (1999): 157-191.
- Uğur, Yunus. “Şer’iyye Sicilleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.
- Uzun, Ahmet. “Tepedelenli Ali Paşa ve Mal Varlığı” *Belleten*, 65, 244 (2001): 1035-1077.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Şer’î Mahkeme Sicilleri” *Ülkü Mecmuası* IV, 29, (1935): 365-368.
- Yaşa, Fırat. *Bahçesaray (1650-1675)*. Ankara: TTK, 2021.
- Yaşa, Fırat. “Efendi-Köle İlişkisi Bağlamında Şeyhülislam Fetvaları”, *Osmanlı Devleti’nde Kölelik: Ticaret-Esaret-Yaşam*. ed. Zübeyde Güneş Yağcı, Fırat Yaşa, Dilek İnan, İstanbul: Tezkire Yayınları, (2017): 209-226.
- Yaşa, Fırat. “Han’ın Mutfağından Bahçesaray’daki Kölelere: Toplumsal İlişkilerin Odağında Kilercibaşı Mehmed Ağa” *Bilgi-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 81 (2017): 27-49.
- Yaşa, Fırat. “Kanuni Dönemi Bursa Mahkemesinde Bir Hülle Vakası ve Düşündürdükleri”, *Kanuni Sultan Süleyman Dönemi ve Bursa*. ed. Burcu Kurt, Bursa: Gaye Kitapevi, (2019): 477-488.